

Az általános államelmélet egy lehetősége: államelmélet mint kultúratudomány

---

SÓLYOM PÉTER

1. BEVEZETÉS

A mai magyar közjogi diskurzus abból a sajátos feszültségből formálódott ki, amely a rendszerváltás során hangot kapó nyugati orientációjú, de a hivatalos intézményi struktúrán kívüli vagy abban partikuláris szerepet játszó demokratikus ellenzéki és a rendszerváltást a kommunista diktatúra által örökül hagyott tudományos-egyetemi infrastruktúra keretei között átélt vezető értelmiség között feszült. Az előbbi a szocialista korszakban használt politikai-jogi szótár radikális átírásában volt érdekelt, míg utóbbi a folytonosságon alapuló felülvizsgálatban. A rendszerváltás Magyarországon az egyetemi és tudományos intézményekben nem okozott törést, a kommunista rezsimben rögzült intézményes hierarchiába ágyazott oktatók és kutatók határozták meg az alkotmányos változások befolyásos értelmezéseit. Ez azt is jelentette, hogy például a joghallgatóknak többnyire a rendszerváltást „elszenvedett” professzoroktól kellett volna az új demokratikus jogállam szótárát elsajátítani, ami természetesen nem ment zökkenőmentesen. A jog és állambölcsélet oktatását különösen érzékenyen érintette ez a feszültség, elég csak Samu Mihály munkásságára emlékeznünk. Ebben a közegben a kilencvenes évek második felében Takács Péter azért válhatott a jogbölcselet iránt érdeklődő fiatal generáció számára kulcsfontosságú tanárszemélyiséggé, mert a maga barátságos, türelmes és világos stílusában következetesen szakított a szocialista jogfelfogás szellemi háttérrel, és a lehetséges jogelméleti világok változatos gazdagságát tárta elénk, és az persze külön vonzó volt, hogy az angolszász jogász kultúra friss levegőjét újra beengedte az egyetem falai közé. A *Nehéz jogi esetek* című kötet¹ örzi és hagyományozza tovább ezeknek a szabad, eleven és megvilágosító erejű szemináriumoknak az emlékét.

¹ Takács Péter: *Nehéz jogi esetek*, Budapest: Napvilág 2000.

Takács Péter másik fontos témája az államelmélet újragondolása volt, amely szintén a szocialista jog és államfelfogás kritikájából formálódott ki.² A szocialista rendszer a párt politikai vezető szerepén alapult, a jog a politikai hatalomgyakorlás eszköze volt, tetszőleges tartalommal megtölthető instrumentum, a közjogtudomány pedig inkább a tételes jog apologetikájának számított. A közjog-dogmatikai vitákat az osztályuralomból fakadó sajátos akaratelméleti következtetések határozták meg, amelyek a közjog hatalmpolitikai felfogásának egy szocialista változatát rajzolták körül. A jog által korlátozott és a nép felhatalmazásán alapuló közhatalom-gyakorlás feltételei között azonban ezek az elméletek teljesen elavulttá váltak. A közjogi gondolkodást a szocializmus idején uralkodó (hatalom)politikai gondolkodás elutasítása, a formális jogállam elve és a közhatalmat is kötelező emberi jogok eszméje határozták meg. Arra azonban kevesen gondoltak, hogy hol legyen az állam helye a közjog új felfogásában. Takács Péter egyike volt azoknak, akinek a munkásságában kulcsszerepe volt ennek a kérdésnek.

Kelsen szerint az állam egy társadalmi képzet, nem a jogászi, hanem a szociológiai megismerés terméke, a jogászi megismerés számára „az állam éppoly kevésbé létezik, mint a szimfónia a pszichológia számára”³. Kelsen számára az állam és a jog jogászi nézőpontból azonos volt, az államtan csak államjogtanként volt lehetséges. Ez a radikális redukcionizmus azonban határozott elfordulást jelent a jogászi módszeren alapuló közjogi hagyománytól is. A Gerber és Laband munkássága alapján kiformalódó német államjogi pozitivizmus sohasem határolódott el a jogrend társadalmi alapfeltételeinek vizsgálatától és az arra való reflexiótól. Georg Jellinek munkássága erre a legegységesebb példa. A rendszerváltás után Magyarországon a jogászok szerepfelfogására a kelsen-i redukcionizmus gesztusa volt a legnagyobb hatással. A tételes jog normatív tartalmát feltáró tevékenység során igyekeztek minden szoros értelemben nem jogi összefüggéstől távol tartani magukat. A jogi egyetemeken különösen a közjogi tárgyak oktatása ebben a szellemben történt/történik. Az állam problémájának visszavezetése a jogi oktatásba a szocialista ideológia ballasztjaitól immár felszabadítva a jellinek általános államtan kérdésfelvetéseire való visszatérést célozta meg. Ez jelentette a kiindulópontot Takács Péter számára is.

A következőkben annak az írásnak a gondolatmenetét rekonstruálom, amelyet még 2011-ben a miskolci államelméleti konferenciára készítettem. Sajnos annak a disputának az anyagait azóta sem publikálták. Az államelméleti vizsgálódások gyakorlati relevanciájával kapcsolatos kérdések azonban továbbra is nyitottak, mind az alkotmányjogi, mind a közigazgatási jog tekintetében. Mennyiben képes hozzájárulni az államelméleti vizsgálódás a jogdogmatika tartalmi vitáihoz? A kérdés-

² A szocialista korszak állam- és jogelméleti vitáinak vázlatos áttekintését lásd: Szilágyi Péter: *Jogbölcselet*, in Kollega Tarsoly István (szerk.): *Magyarország a XX. században*. V. kötet, Szekszárd: Babits Kiadó 2000. 47–57.

³ Hans Kelsen: *Der soziologische und juristische Staatsbegriff* [1928], Aahlen 1981. 116.

felvetés mögött meghúzódó előfeltevés, hogy Kelsen módszertani redukcionizmusa nem tartható. Sem a jog sajátos normatív racionalitásának lehatárolási igénye felől, ami különösen Kelsen természetjoghoz, erkölchöz és a politikához való viszonyát érinti, sem pedig a jog saját társadalmi-intézményi előfeltételeihez való viszonya felől, ami a jogszociológiához és a jogtörténethez való viszonyulását jelenti. Előfeltevésem szerint ezen kérdések egyikét sem lehet a kelseni radikális elválasztás mentén értelmezni. Ha ezt az előfeltevést elfogadjuk, akkor nyitott kérdések sora vár ránk az államelméleti és jogi vizsgálódások viszonyáról. Ezek a nyitott kérdések egyfelől a jogi tudásterületek egymáshoz való viszonyáról szólnak (interdiszciplinaritás), másfelől az állam sajátos új megjelenési formáinak kísérleti jellegű megragadásáról.⁴ Ez utóbbira azért is lehet szükségünk, mert a jogrendszerek pluralitásának kortárs tapasztalatai és a közpolitikáért felelős intézmények új hálózatos rendszerei kikezdi a jog és állam kelseni/weberi hierarchikus egységként való elképzeléseit, és az állam helyének újraértelmezésére ösztönzik a jogi gondolkodást.

De a módszertani reflexiók és a globális folyamatok hatásai mellett van egy fontos partikuláris körülmény is, amely hatással van az államelméleti gondolkodás irányaira: a rendszerváltás nyomán létrehozott demokratikus közhatalom-gyakorláshoz való viszony. Az elmúlt harminc év két rendszerváltásának tapasztalata, a 89/90-es demokratikus átalakulás és a 2010 utáni autokratikus áttörés⁵ a demokratikus intézményrendszerhez való viszonyt tette az államelméleti gondolkodás centrumába. A diskurzust azoknak a tartalmi elveknek a vitája uralja, különösen az alkotmányjogban, de a közigazgatási jog sem tudja ettől függetleníteni magát, amelyek a demokratikus jogállam politikai filozófiájához kapcsolódnak, azokhoz az ideológiai vitákhoz, amelyek a politikai rendszer normatív legitimációs feltételeiről szólnak. Az, hogy a legitimáció normatív feltételeivel kapcsolatban mély egyet nem értés osztja ketté a magyar társadalmat, kisugárzik a tudományos diskurzus intézményes viszonyaira is. A közvetlen hatalmi érdekektől mentes szabad vitának a terei jelentősen beszűkültek, ez különösen érzékenyen érinti a jogtudományt és az államelméletet is. A politikai hatalomért folyó versengés Magyarországon átalakult az autokratikus és demokratikus politikai szótár közötti létharccá, ebben a kiélezett vitában minden értelmezési művelet egyfajta politikai állásfoglalásnak számít. Az államelméleti diskurzusra közvetlen hatással van a politikai küzdelemnek ez az intenzitása, ma a demokratikus politikai szótár gondozóinak egzisztenciális fenyegetések közepette kell a tudományos vitában való részvétellel összefüggő stratégiai döntéseiket meghozniuk. Ez különösen azokat érinti érzékenyen, akik a békés együttműködés általánosan elfogadható elveit és intézményeit kutatták (alkotmányjog és politikai filozófia), vagy akik egyfajta általános elmélet kere-

⁴ Lásd erről Thomas Vesting: *Staatstheorie*, München: C. H. Beck 2018. 21.

⁵ Lásd erről: Kis János: Demokráciából autokráciába. A rendszertipológia és az átmenet dinamikája, *Politikatudományi Szemle* 2019/1. 45–74.

tei között próbáltak válaszokat találni az államelméleti kérdésekre. Takács Péter ez utóbbi társasághoz tartozik, ennek köszönhetően habitusának és tudományos szerepfelfogásának egykori időszerűségére Magyarországon ma már csak nosztalgiaiával kevert várakozással gondolhatunk.

A magyar jogi diskurzusban meglepően változatos viták folynak az állam szerepéről és megítéléséről. A számomra is releváns és belátható vitákból csupán három kérdést emelnék ki. Ezek közül csak az elsővel fogok ebben az írásban foglalkozni.

(1) *Mennyiben lehetséges és megengedhető, hogy az államelméleti kutatás függetlenedjen vagy nagyobb távolságot tartson a joggyakorlat problémáitól?* Takács Péter álláspontja ezzel kapcsolatban alapvetően világos, az államelméletnek nem feladata a joggyakorlatra való reflexió, különösen nem annak az általános államtannak, amit ő szinoptikus elméletként felvázolni próbál.⁶ Ennek kapcsán a következő fejezetben összefoglalom a szinoptikus elmélettel kapcsolatos észrevételeimet, majd *Thomas Vesting* államelméleti vizsgálódásainak fényében igyekszem ezeket újraértékelni.

(2) *Az állam milyen fogalmát feltételezi a demokratikus jogállam alkotmányjogi diskurzusa?* Az alkotmányjogi diskurzusban az államról folyó vitában az autokratikus állam-felfogás hagyományához való viszony áll a középpontban, és az ehhez társuló olyan képzetek, mint a politikai közösség homogenitása. A kérdés az, hogy sikerül-e a demokratikus közhatalom-gyakorláshoz kapcsolódó eszményeinket elválasztani az állam autokratikus felfogásaitól. Ezek a viták az alkotmányjogi dogmatika tartalmi kérdéseiről szólnak, de a tétjük az állam felfogásának újraértelmezése a demokratikus jogállam feltételei között. Melyek a legitim demokratikus közhatalom-gyakorlás igazolási feltételei? Az emberi jogok melletti elkötelezettség a politikai közösség milyen elképzelésével férhet össze? A világnézeti pluralizmus feltételei között miképpen lehet egy átfogó konszenzust kialakítani a politikai közösséget összekapcsoló elvekről? Másfelől az európai uniós tagság a politikai közösség nemzetállamon túli formáinak a kérdéseit is felveti, és arra kényszeríti a közjogi diskurzus résztvevőit, hogy folyamatosan újragondolják az európai együttműködés normatív alapjait. Mennyire életképes az európai alkotmányos pluralizmus? Az európai intézményrendszer demokratikus legitimációja hogyan fejleszthető?

Az ezzel kapcsolatos diskurzus két irányát érdemes megkülönböztetni és kiemelni, az egyik Petrétei József vállalkozása, aki az *Alkotmányos demokrácia alapintézményei* című könyvében⁷ rendszeresen kifejtette az alkotmányos intézmé-

⁶ Takács Péter: *Államtan 2. Négy fejezet az állam általános elmélete köréből. Az állam általános sajátosságai.* Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem Közigazgatástudományi Kar 2011, Takács Péter: *Államtan 1. Két fejezet az állam általános elmélete köréből. A modern állam és elmélete.* Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem Közigazgatástudományi Kar 2011, Takács Péter elméletéről lásd még Cs. Kiss Lajos: *Elméletalkotási stratégiák az államelméletben*, in: Szigeti Péter (szerk.): *Államelmélet, politikai filozófia, jogbölcselet. Leviatán különszám*, Győr: Universitas-Győr Kht 2005. 51–84.

⁷ Petrétei József: *Az alkotmányos demokrácia alapintézményei*, Pécs: Dialóg-Campus 2009.

nyek tartalmát, alapvetően a német dogmatikai hagyomány szótárát hasznosítva. A diskurzus másik irányba elsősorban a kortárs angolszász alkotmányjogi és politikai filozófiai irodalomra támaszkodva fejtette ki az alkotmányos intézmények és elvek tartalmát. Ennek az iránynak a dogmatikai szótára egyfelől a demokratikus ellenzék kulcsszerzőjének, Kis Jánosnak az írásaira vezethető vissza,⁸ aki az emberi jogok elsődlegességére épülő alkotmányjogi szemlélet első rendszerezett felfogását megfogalmazta, másfelől Sajó András korai alkotmányjogi monográfiájára, az *Önkorlátozó hatalomra*⁹, amelynek szellemisége később a CEU összehasonlító alkotmányjogi intézetén keresztül gyakorolt széles körben hatást. Az emberi jogokra épülő alkotmányjogi diskurzus fő fórumává a *Fundamentum* folyóirat vált, az ehhez kapcsolódó alapjogi dogmatika első rendszerezett összefoglalását pedig a Halmai Gábor és Tóth Gábor Attila által szerkesztett *Emberi jogok* című tankönyvben nyerte el.¹⁰ Végül ezt a hagyományt csatornázták be a magyar jogi és jogelméleti oktatás intézményes keretei közé a *Mérsékelt államról* szóló tankönyv szerzői, különösen Bódig Mátyás és Győrfi Tamás.¹¹

(3) *Hogyan ragadjuk meg az államot, ha nem egy egységes hierarchikus intézményrendszerként?* Az állam weberi elképzelése mennyire képes átfogóan megragadni a rendszerváltás után folyamatos és mély változásokon áteső magyar állami intézményrendszer kihívásait? Különösen a közszolgáltatások kapcsán merült ez fel, ahol a forráshiányos állam egyre jobban rászorult a magánszereplők bevonására. Hogyan értelmezhető az állami szerepvállalás ezeken a területeken? A nemzetközi trendeknek megfelelően a magyar diskurzusban is megjelent a közmenedzsment-szemlélet szótára¹², amely az állam változatos szerepfelfogásait a közszolgáltatások terén értelmezni próbálta, ahogyan azzal a későbbi másik irányzat, a közpolitikai kormányzás hálózatos elméletei is megkísérelték.¹³ Ezen irányzatok demokratikus deficitjeire reflektálva erősödött meg a neoweberi irányzat, amely a transzparens demokratikus közhatalom-gyakorlás elveit próbálja megvédelmezni a gazdasági szereplők magánérdekeinek átláthatatlan hálózati struktúrákban való érvényesülésével szemben.¹⁴ Ezzel összefüggésben a közérdek be- és

⁸ Az 1986-ban és 87-ben szamizdatban megjelent mű első legális kiadása: Kis János: *Vannak-e emberi jogaink?* Budapest: Stencil Kulturális Alapítvány 2003.

⁹ Sajó András: *Az önkorlátozó hatalom*, Budapest: Complex – MTA Állam- és Jogtudományi Intézet 1995, illetve lásd ennek a kötetnek a teljesen újragondolt változatát: Sajó András és Uitz Renáta: *A szabadság alkotmánya*, Budapest: HVG-ORAC 2019.

¹⁰ Halmai Gábor és Tóth Gábor Attila (szerk.): *Emberi jogok*, Budapest: Osiris 2003.

¹¹ Bódig Mátyás és Győrfi Tamás (szerk.): *Államelmélet II. A mérsékelt állam eszméje és elemei*, Miskolc: Bíbor 2002.

¹² Horváth M. Tamás: *Közmenedzsment*, Budapest: Dialóg-Campus 2005.

¹³ Lásd erről: Gajdusчек György: *Governance, Policy Networks – Informális politikai szereplők a döntéshozatalban*, *Politikatudományi Szemle* 2009/2. 58–90.

¹⁴ Lásd erről Jenei György: *Max Weber bürokráciaelmélete és a neoweberiánus szintézis*, *Pro Publico Bono – Magyar Közigazgatás* 2016/3. 42–55.

elhatárolásaival kapcsolatos viták a közszolgáltatásokkal kapcsolatos diskurzus központi témáját jelentik.¹⁵

A továbbiakban az alkalomnak megfelelően csupán az (1) pontban körülírt problémákra fogok fókuszálni, ennek során az általános elméletalkotásnak két változatát tárgyalom, a Takács Péter által felvázolt szinoptikus elméletet és a kortárs koncepciók közül Thomas Vesting kultúratudományi alapon kifejtett államelméleti koncepciójára igyekszem felhívni a figyelmet.

2. AZ ÁLTALÁNOS ÁLLAMELMÉLET LEHETŐSÉGE

2.1. Jellinek nyomában: szinoptikus elméleti kísérlet

Takács Péter az államelmélet egy leíró, politikamentes felfogását vázolta fel két-kötetes munkájában.¹⁶ „E kötetben az állam sajátosságait mutatom be. Valamely jelenség általános sajátosságait az arról alkotott fogalom elemeiként gondoljuk el. E könyv így az állam fogalmának, vagy legalábbis fontosabb fogalmi jegyeinek és elemeinek a kifejtése is.”¹⁷ Takács Péter szerint az állam „a sokféleség egysége (*unitas multiplex*)”¹⁸ számos egymástól eltérő jelenség összekapcsolódása. „Egyszerre valóság és eszme, társadalmi tény és norma, hatalmi viszony és jogviszony, tevékenység és intézmény, rend és funkció, állapot és folyamat, gyakorlat és gondolat.”¹⁹ Az állam fogalma ezen bonyolult és összetett viszonyok között hivatott rendet teremteni. Az állam fogalmában „a különmemű jelenségek úgy kapcsolódnak össze egy fogalomban, hogy az összekapcsolódás révén új minőséget kapnak ugyan, de eredeti jellegük nem szűnik meg, és nem lesznek egy valóságos új egész elválaszthatatlan részei.”²⁰ Az állam egy jelenség, amelyben az alkotóelemek különmemű jellege valamiféle egység-képződés ellenére is megmarad.²¹ Takács Péter az állam jogi, társadalmi és politikai fogalmát különbözteti meg. Az állam különböző fogalmait a weimari korszak nagy elméletei reprezentálják, Kelsen az állam jogi fogalmának a képviselője, Max Weber az állam társadalmi oldalának teoretikusa, az állam politikai oldalának reprezentatív gondolkodóinak pedig Carl Schmitt és Rudolf Smend számít. Takács elméletében ezen elméletek „együtnézésével” hozható létre az államnak az a fogalma, amely az állam különböző perspektíváira tekin-

¹⁵ Lásd erről Horváth M. Tamás és Bartha Ildikó (szerk.): *Közszolgáltatások megszervezése és politikái. Merre tartanak?* Budapest: Dialóg Campus 2016.

¹⁶ Takács Péter: *Államtan 2. Négy fejezet az állam általános elmélete köréből. Az állam általános sajátosságai*, Budapest: Corvinus Egyetem 2011.

¹⁷ Uo. 1.

¹⁸ Uo. 12.

¹⁹ Uo.

²⁰ Uo. 52.

²¹ Uo. 54.

tettel tud lenni. Takács Péter ezt az elméletet szinoptikus módszerrel dolgozó elméletnek tekinti, kifejezetten szembeállítva a szintézisre törekvő államelméletekkel. Elméletében a szinoptikus módszernek két összefüggésben van igazán jelentősége, a politikai értékek közötti egyensúlyozásban,²² illetve az állam fogalmi egységének megteremtését célzó elméletek közötti mérlegelésben.²³ Takács szerint a szinoptikus módszer lényege, hogy a különmű jelenségeket egymásra reflektáljuk, az egyes perspektívákat pedig funkcionálisan egyenértékűnek kezeljük. Az állam fogalma ugyanis a különböző államfogalmak egybenzése révén ismerhető meg.²⁴

Ez a magát szinoptikusnak nevező teória azonban álláspont szerint nem járható útja a közjogi problémákra érzékeny államelméleti gondolkodásnak. Takács Péter helyesen ismerte fel, hogy az államelméleti problémák sokrétűbbek annál, hogy egy módszertani perspektíván keresztül általános érvénnyel vizsgálhatók legyenek. Ebből ő nem abba az irányba indult el, amely módszeres kutatás érdekében a problémák és kérdésvetések leszűkítésében kereste a kiutat, hanem azokat a feltételeket kereste, amelyek között az állammal kapcsolatos kérdésvetés általánossága megőrizhető.²⁵ Azt az elméleti magaslattal keresi, ahonnan még belátható az állammal kapcsolatos problémák összetettsége. Ez a törekvés minden szándéka ellenére a szintetikus elméletek felé tereli az elméletet.

Takács Péter általános államelméletének legfontosabb fogalma az „államhatalom”. „Az államhatalom mindenekelőtt arra vonatkozó képesség, hogy az állam teljesítse feladatait.”²⁶ Ezen feladatok alatt különösen azt kell érteni, hogy megfogalmazza a társadalom céljait, megszervezza és mozgósítsa a közösség erőforrásait. „Az államhatalom ebben az értelemben az emberek egy adott csoportját társadalommá integráló és közösséggé szervező, tehát politikai hatalom, mely sajátos intézményi feltételek között érvényesül.”²⁷ Egy állandó és a társadalom erőit folyamatosan összpontosítani képes hatalomról van tehát szó. Ez az államhatalom meghatározás azonban egy sor kérdést nyitva hagy. Milyen képességekkel kell rendelkeznie az államhatalomnak a társadalmi integráció megteremtéséhez? Milyen feltételei vannak ennek az integrációnak? Ezek elsősorban az állam társadalmi oldalával összefüggő kérdések. Nem sokkal később azonban azt olvashatjuk, hogy az államhatalom egy általános felhatalmazást jelent. Ez egy fontos kiegészítés, ez alapján csak kellő felhatalmazással lehet államhatalmat gyakorolni. A felhatalmazás problémája már az igazolási kérdésekhez vezet. Amennyiben az állam fogalmának középpontjába az integráció létrehozásának képességét helyezzük,

²² Uo.

²³ Uo. 55.

²⁴ Uo. 56.

²⁵ Az államhatalom olyan általános fogalmát keresi, amely minden olyan intézményes gyakorlatra vonatkoztatható, amelyet államnak nevezünk. „Az államhatalom általános sajátosságai nem különböző államformák szerint, korlátozásának módjai azonban igen.” Uo. 161.

²⁶ Uo. 159.

²⁷ Uo. 159–160.

akkor ehhez a társadalmi integráció normatív és strukturális feltételeinek a viszonyáról kell valamit mondanunk. Márpedig ez egyfajta szintetikus elméletet felé tereli a gondolkodást, amelynek világosan meg kellene válaszolnia, hogy mit értünk az állam egységén. S ennek az egységfelfogásnak az állam minden oldalára hatással kell lennie. A szintetikus elmélet lehetetlensége és a szinoptikus módszer üressége közötti szűk mezsgyén haladunk tehát, nem túl jók a kilátásaink.

Az elmélet másik kritikus pontja az állam különböző oldalait reprezentáló elméleteknek a státusza. Takács Péter felfogásából az következik, hogy azt, amit az állam jogi, társadalmi és politikai oldaláról megalapozottan képviselni lehet, ezek az elméletek jól reprezentálják. Ezzel a legfőbb probléma az, hogy nem világos, hogy ezt az elméletek milyen interpretációjával lehet alátámasztani. Hiszen, ha jól értjük Kelsent, akkor az állam jogi oldalának tulajdonítunk elsőbbséget, ha Schmitt vagy Smend elméleteire támaszkodunk, akkor pedig az állam jogi jellegével szemben a politikai jellegére helyezük a hangsúlyt. Takács Péter felfogása elfedi azt, hogy ezek a teóriák nem az állam különböző oldalának elméletei, hanem az állam rivális felfogásai, méghozzá olyan rivális felfogásai, amelyek a közjogtudományi diskurzus konceptuális megalapozására irányultak, s mint ilyenek nem alkalmasak az állam egy szinoptikus elméletének az alátámasztására.

A szinoptikus módszer a politikai értékek és az elméleti koncepciók között próbál egyensúlyozni, s kicsit úgy tűnik, hogy a szinoptikus módszer inkább az elméleti perspektíva megválasztásának az elhalasztása, mint annak megtalálása.

Mindezzel együtt Takács Péter elmélete az államelmélet egy olyan létező és lehetséges hagyományához kapcsolódik, amely közelebb van a politikatudományhoz és a társadalomtudományokhoz, mint a közjogi dogmatika kérdéseire. Ez a megközelítés is lehet az államról szóló érvényes tudás forrása, még akkor is, ha ezeknek a rendkívül gazdag elmélettörténeti anyag felhasználásával készült értekezéseknek a dogmatikai meghosszabbítása meglehetősen kérdéses. Ahhoz, hogy a közjogi dogmatika közvetlen gyakorlati kérdéseitől emelkedett államelméleti vizsgálódások igazán inspiratívak legyenek, egy mélyebb ismeretelméleti és társadalomelméleti megalapozásra van szükség. Georg Jellinek elmélete sem az átfogó összehasonlító alkotmányjogi ismeretek miatt emelkedett ki a kortárs államelméleti koncepciók közül, hanem a neokantiánus ismeretelméleti belátások egyfajta „társadalmi episztemológiává” alakításában.²⁸ Egy ilyen elméleti törekvésre lehet jó példa Thomas Vesting államelméleti munkássága.

²⁸ Lásd erről Vesting: *Staatstheorie*, 10–21.

2.2. Jellinek nyomában: az államelmélet mint kultúratudomány

2.2.1. A fragmentáltság és a töredezettség következményei a hálózati társadalmakban

Thomas Vesting államelméleti törekvései alapvetően két forrásból származnak, egyfelől a német jogtudományi gondolkodás „luhmannianus” tradíciójából, különösen Gunther Teubner²⁹ munkássága nyomán, gondolkodásának másik forrása a német jogi diskurzus kritikai és kultúraelméleti hagyománya, amelynek a meghatározó irányát Karl-Heinz Ladeur³⁰ munkái képviselik. Vesting államelméleti gondolkodását első megközelítésben három kulcsfogalom mentén lehet jellemezni: (1) kísérleti tudományos diskurzus, (2) kultúratudomány, (3) hálózati társadalom.

(1) Vesting az államelméleti gondolkodást a kísérleti tudományos diskurzus mintázata felé szeretné közelíteni, amely elsősorban a fogalmi nyelvezet megújítására törekszik. A tudományos diskurzus kísérleti jellege egy olyan mozgó tudásrendszert jelent, amely a tudományos diskurzusok rögzített határainak feloldásában és átírásában érdekelt.³¹ Vesting állítása szerint, ha az államelméletet mint önálló kutatási területet meg akarjuk őrizni, akkor erre csak egy ilyen kísérleti tudomány lehet képes. Ennek érdekében a kísérleti tudományos diskurzusnak nem átfogó interdiszciplináris reflexiók kialakítására kell törekednie, hanem a diszciplínákon átívelő kontaktzónaként kell működni.³² Az elméleti kérdésfelvetéseket a nyelvhasználat megalapozására kell fókuszálni, ehhez pedig nagyobb távolságot kell tartani a gyakorlattól.

(2) Az államelméleti kutatásoknak mint kísérleti tudományos diskurzusnak a modern kultúra és társadalom átalakulási folyamatainak centrumába kell pozicionálnia magát. A jelenlegi társadalmi átalakulás alapjait a technológia átfogó és gyors változásai jelentik. A számítógépes hálózatok és a digitális média átalakította a modern kultúra és társadalom értelmi rendszereit. A technikai környezet megváltozása lehetővé tette az eddigi médiumok (nyelv, írás, könyvnyomtatás, rádió, film és a televízió) egymáshoz közelítését, és egy új hálózatos kultúrát hozott létre.

²⁹ Gunther Teubner: *Netzwerk als Vertragsverbund: Virtuelle Unternehmen, Franchising, Just-in-time in sozialwissenschaftlicher und juristischer Sicht*, Baden-Baden: Nomos 2004; uő.: *Regime-Kollisionen: Zur Fragmentierung des globalen Rechts* (Andreas Fischer-Lescanoval együtt), Frankfurt am Main: Suhrkamp 2006; uő.: *Verfassungsfragmente*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 2012.

³⁰ Karl-Heinz Ladeur: *Postmoderne Rechtslehre*, Berlin: Duncker und Humblot, 1995; uő.: *Das Recht der Netzwerkgesellschaft*, Tübingen: Mohr Siebeck, 2013; uő.: *Recht – Wissen – Kultur: die fragmentierte Ordnung*, Berlin: Duncker und Humblot 2016; uő.: *Die Textualität des Rechts: zur poststrukturalistischen Kritik des Rechts*, Weilerswist: Velbrück Wissenschaft 2016.

³¹ Vesting: *Staatstheorie*, 22–23.

³² Uo. 23.

Az államelméletnek szembe kell néznie ezzel a társadalmi átalakulással.³³ Ezt tűzi célul az államelmélet kultúratudományként való felfogása. Ennek a felfogásnak az elméleti és történeti alapjait Vesting *A jog médiumai* című négykötetes monográfiájában fejtette ki.³⁴

Vesting vizsgálódásainak a kiindulópontja, hogy az államelméletet és az államot az új hálózati kultúra kontextusában kell újraértelmezni. Ez nemcsak az ismeretelméleti megalapozást érinti, hanem ahogy Jellinek esetében is döntő szerepet játszott, azt is, hogy az ismeretelméleti rögzítettséget egy társadalmi episztemológiában³⁵ kell feloldani, ahol minden tudás egy közös tapasztalati világot alapoz meg, ahol a tudás az egyének között cirkulál, cserélődik, adódik tovább és ruházódik fel az autoritás és a bizalom attribútumaival. Az ilyen autoritás és bizalommal kezelt közvetített tudás nélkül semmilyen tájékozott gyakorlat nem képzelhető el, ahogy államelmélet sem.³⁶ Az államelméletnek reflektálnia kell a tudáshoz való hozzáférés megváltozott történeti feltételeire.

(3) A tudáshoz való hozzáférés egyik legmeghatározóbb kortárs tapasztalata a modern kultúra plurális megjelenési formáinak a megsokszorozódása és elkülönülése. Ezek a folyamatosan újratermelődő különbségek és sajátosságok egy olyan logikát és dinamikát bontanak ki, amely fölé nem lehet feltétlenül egy általánost rendelni. Az az elképzelés, hogy az egyének többségét a pluralizmus modellje szerint a sokféleséget alkotó csoportok egyikébe be lehet sorolni és integrációs eljárásokkal koordinálni lehet, szétrobbant. A hálózati társadalom alapjellemezője a *fragmentálódás* és a *töredezettség*, amelyek analitikus értelemben a pluralizmus ellenfogalmi.³⁷ Az új hálózati kultúra a plurális tömegtársadalom átfedő konszenzusait, összetartó mozzanatait, kulturális közösségeit kérdőjelezi meg. Az átfogó szintézisek helyébe a kultúra és a tudás átmeneti töredékei lépnek, aminek területi határokon messze túlmutató következményei vannak. A számítógépnek és a mikroelektronikai fejlődésnek hasonló központi jelentősége van, mint a tömegtársadalom megjelenésének az ipari forradalom idején. A digitális számítógépek algoritmusai tökéletesítik a gazdasági előrejelzéseket, és segítenek eligazodni és szervezettebbé tenni a minket körülvevő technológiai komplexitást. Ezek az önfejlesztő algoritmusok a hálózati kultúra és gazdaság legfontosabb motorjai.³⁸

³³ Uo. 24–25.

³⁴ Thomas Vesting: *Die Medien des Rechts*, Bd. 1: *Sprache*; Bd. 2: *Schrift*; Bd. 3: *Buchdruck*; Bd. 4: *Computernetzwerke*, Weilerswist: Velbrück Wissenschaft 2011–2015, angol nyelven: *Legal Theory and Media of Law*, Cheltenham: Edward Elgar, 2018.

³⁵ Vesting a társadalmi episztemológia fogalmát Sybille Krämer nyomán használja: Sybille Krämer: *Medium, Bote, Übertragung. Kleine Metaphysik der Medialität*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 2008. 253–257.

³⁶ Vesting: *Staatstheorie*, 25.

³⁷ Uo. 157–161.

³⁸ Uo. 162–163.

A hálózati kultúra egyik jelensége a bárki számára hozzáférhető önreprezentálási lehetőség, ami a fragmentálódás dinamikáját adja. A politikai központi irányítás és a törvények általi kormányzás modern eszményével szemben ez komoly kihívás. Az algoritmusokra épülő kultúrának és gazdaságnak egy másik következménye, hogy a számítógépet nem eszközként használják, hanem az algoritmusok adatvezérelt ügynökök, kvázi-szobjektumok, amelyek a gépekkel együttműködnek. Megjósolják a cselekvéseinket, vagy éppen helyettünk cselekednek. Az algoritmusok alapján működő hálózatokban egyfelől elmosódik a határ az ember és a gépek között, ennek megfelelően a jogi gondolkodás olyan alapvető fogalmainak az újragondolására késztet, mint az egyéni szabadság, a felelősség, a cselekvőképesség és az akarat.³⁹

Másfelől, a hálózati társadalom fragmentálódása és töredezettsége kihatással van a demokratikus intézmények hatékonyságára, a pártrendszerek érdekösszesítő teljesítményére is, amennyiben a pártok egyre nehezebben képesek jól körülhatárolható csoportérdekek képviselőiként feltűnni. Az algoritmusokra épülő technológiák nagy kihívást jelentenek a demokratikus nyilvánosság eszméje számára. Vesting arra még nem reflektál, hogy az algoritmusok manipulálásával kivételes és nem nyilvános befolyást lehet gyakorolni a közösségi tudás hálózatokban cirkuláló változataira, amely a választások legitimáló erejére és általában a demokratikus nyilvánosságba és intézményrendszerbe vetett bizalomra is roncsoló hatással van. A *Cambridge Analytica* botrány erre különös élességgel világított rá.⁴⁰

A hálózati társadalom fragmentáltságának és töredezettségének az egyik megnyilvánulása Vesting szerint az individualizmus perszonális fordulata.⁴¹ A tömeg-társadalom és a jóléti államok korában az egyén egy csoport tagjaként vagy egy szervezet tagjaként gondolt magára. Ebben a korszakban a különőség és az individualitás mindig egy magasabb általánosság és rend felé irányult. A kollektív jogok elismeréséért folytatott küzdelem a jóléti államokban jó példa erre. A hálózati kultúra azonban az individualitás egyfajta perszonális fordulatát hozta. A szubjektivitás, az affektusok, az érzések, a hangulatok, a pszichikai élet, a szenvedés állapotai a polgári életben és a tömegkultúrában mind negatív megítélésűek voltak. A hálózati társadalom korában ezek mind előtérbe kerültek. Andreas Rechwitz ezt a jelenséget nevezte a szingularitás társadalmának.⁴² A hálózati társadalom egy

³⁹ Uo. 163–164.

⁴⁰ Martin Moore: *Democracy Hacked. Political Turmoil and Information Warfare in the Digital Age*, London: Oneworld 2018.

⁴¹ Vesting: *Staatstheorie*, 165–167.

⁴² Uo. 166, lásd még: Andreas Rechwitz: *Die Gesellschaft der Singularitäten. Zum Strukturwandel der Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp 2017.

olyan személyiségtípust preferál, amelyben az egyediség és a szokatlanság nemcsak egyéni törekvés, hanem egy paradox társadalmi elvárás. Azért nevezhetjük ezt paradoxnak, mert erre a személyiségtípusra a közösségi gyakorlatoknak csak egy nagyon instabil formája épülhet fel.⁴³

2.2.2. A jogképzés feltételei a hálózati kultúrában

Az állam kultúratudományi felfogása alapvetően a kora modern területi állam hagyományát gondolja tovább a modern állam három típusát megkülönböztetve: *alkotmányos állam*, *jóléti állam* és *hálózati állam*. Ez a három típus a modern állam három történeti és rendszertani dimenzióját jelenti. Ennek értelmében a hálózati állam koncepciója nem felváltja a jóléti államot, hanem egyrészt belép a modern állam történetébe az alkotmányos állam és a jóléti mellé, másrészt a hálózati kultúrának és a posztindusztriális gazdaságnak lesz egy rendszermodellje. A hálózati állam modelljének a megjelenése nem jelenti a nemzetállamok eltűnését. Sőt, az új fejlemények éppen ellenkező irányba mutatnak, a nacionalizmus eszméjének globális hódítása felé,⁴⁴ itt mindenekelőtt Indiára és Kínára kell gondolni. Ahogyan azt Vesting is hangsúlyozza, ezeknek a kolosszális kultúráknak a nemzetállammá alakulása az utóbbi idők egyik legfontosabb fejleménye.⁴⁵

Mindez egy olyan korszakban történik, amikor a nemzetközi jog egy önálló jogrenddé erősödött a nemzetállamok jogrendjei mellett. A nemzetközi jog a nemzetek közötti szabadkereskedelmi szerződésekből nőtt ki. Azok az elvek voltak az alapjai, amelyek ezeknek a kereskedelmi szerződéseknek az eredményességét biztosították. Ebből fejlődtek ki a civilizált nemzetek közötti nemzetközi szokásjog alapjai, amelyeket a nemzetállamok is elfogadtak. Ezen elvek a nemzetek egyenjogúságán alapuló kereskedelmi kapcsolatok koordinálását szolgálták. A második világháború utáni világrend döntő fejleménye volt az önálló globális jog létrejötte, amelynek kiindulópontja a multilaterális szerződéssel létrehozott Egyesült Nemzetek Szövetsége és a hozzákapcsolódó szervezetek létrehozása, amelyeknek a küldetése a nemzetállamok közötti békés együttműködés biztosítása. Az ENSZ Biztonsági Tanácsa, a nemzetközi büntetőbíróságok már az egyéneket is kötelezhetik. A nemzetközi emberi jogi egyezmények, a nemzeti és a nemzetközi bíróságok együttműködő gyakorlata a humanitárius nemzetközi jog általános minimum-sztenderdjeit alakították ki, amelyek minden embert köteleznek, nem csak az államokat. Az önállósodott

⁴³ Uo. 166.

⁴⁴ Lásd erről Liah Greenfeld: *A Short History of Nationalism*, Washington D.C.: Brookings Institutions Press 2019, 114–130.

⁴⁵ Vesting: *Staatstheorie*, 186.

nemzetközi jog közvetlenül köti azokat a személyeket is, akik saját értelmezésük szerint csak a saját nemzetállamuknak vannak alávetve.⁴⁶

A humanitárius nemzetközi jog áttörte az államok törvényhozó monopóliumát, és a nemzetközi jogot a kereskedelmi koordinációs gyakorlatokból a nemzetállamok közötti kooperációt elősegítő jogrendszerre alakította. Ezt az átalakulást gyakran tárgyalja úgy az irodalom, mint a nemzetközi jog „alkotmányosítását”. Ez azonban Vesting szerint félrevezető, mert az alkotmányos állam egységre törekvő és integratív eszméjét sejteti a folyamatok mögött, holott az átalakulások egyik legfőbb jellemzője éppen a globális jogrend töredezettsége. Ennek egyik jellemzője, hogy bizonyos területeken az autonóm szabályalkotók önálló jogi gyakorlatokat hoztak létre, amelyek nem követik az emberi jogi bíróságok sztenderdjeit.⁴⁷

A globális jogrend töredezettségét okozó másik fejlemény a transznacionális jog létrejötte. A transznacionális jog tárgya mindig valamilyen határokon átívelő ügylet, amely nem feltétlenül globális. A jogalanyok közötti viszonyokat és érdekeket jellemzően nem állami aktorok szabályozzák, és függetlenségük biztosítékául a lefektetett szabályok betartása érdekében döntőbírókat hoznak létre. Jellemzően ilyen rezsimek működnek az internetjogban, a nemzetközi sportjogban, a befektetésvédelemben. Ezeken a részterületeken megnő a globális jog szerepe az állami joggal szemben. Ennek alapján lehet azt mondani, hogy a nemzetközi jog és részjogrendjei a nemzetállamok jogrendjével együtt képeznek egy multipoláris jogrendszert, amelyet az egymáshoz kapcsolódó jogrendek hálózataként lehet leképezni.⁴⁸ A hálózati államok korában az állami jogrend csupán a szabályozás bizonyos szigetét tudja kialakítani, egy töredékes rezsime, ahol nincs egységes jogrend, nincsenek olyan világos elsőbbségi szabályok, hierarchiák, amelyek egykor még a liberális alkotmányos állam és a jóléti állam egységképző gyakorlataihoz hozzátartoztak.⁴⁹

Az európai államelmélet sajátos partikuláris kihívását jelenti az Európai Unió és annak intézményes karakterével kapcsolatos koncepciók kialakításának az igénye. Ez egy nemzetközi szerződések által létrehozott intézményi struktúra, amely közvetlenül hatályos szabályok kibocsátására van felhatalmazva. Az európai jog az egység hordozója, ami azonban meglehetősen ki van szolgáltatva annak, hogy a tagállamok miképpen ültetik át annak a jogpolitikai célkitűzéseit a nemzeti jogba. De az európai projektre nemcsak a politikai célokban való egyet nem értés jelenthet kockázatot, hanem a valutaunió gazdasági instabilitása is, amely nagyon eltérő gazdasági fejlettségű és kultúrájú nemzetgazdaságokat kénytelen egy gazdasági

⁴⁶ Uo. 187–190.

⁴⁷ Uo. 191. Vesting itt a WIPO keretében működő választottbírók gyakorlatára utal, ahol a szerzői jogi és védjegy-oltalmi ügyekben rendszeresen eltérnek az emberi jogi bíróságok szólásszabadság tesztjeitől.

⁴⁸ Uo. 192.

⁴⁹ Uo. 193.

közösséggé formálni.⁵⁰ Ma kétségesebbnek látszik a projekt sikeressége, mint korábban bármikor. Az Európai Unió intézményrendszerének alakulástörténete állítja a legnagyobb kihívás elé az államelméleti gondolkodást, a kutatás itt szorul rá leginkább a fogalmak újraalkotására és a korábban használt kategóriák (államszövetség, föderalizmus) felülvizsgálatára.

3. ÖSSZEGZÉS

Ezzel a röviden felskiccelt összefoglalóval csupán azt akartam illusztrálni, hogy van lehetséges útja a joggyakorlat közvetlen igazolási vitáitól eloldott államelméleti kutatásnak. Az államelmélet kultúratudományi alapú vizsgálata az egyike ezeknek. A kultúratudományi vizsgálat relevanciáját az a tapasztalat adja, hogy most a tudáshoz való hozzáférés olyan átfogó technológiai változáson megy át, amelynek egyelőre nehezen belátható társadalmi és gazdasági következményei vannak. Ma a világgazdaság messze legtőkeerősebb vállalkozásai azok, amelyek ennek a technológiai változásnak a vezéralakjai (Apple, Microsoft, Amazon, Google, Facebook, Tesla). S azok a legsikeresebb politikai erők, amelyek ennek a technológiai változásnak a következményeit leggyorsabban felmérték és a saját javukra a fordították. Jellemzően az új választási autokráciák politikai informatikusai és mérnökei közéjük tartoznak. Ennek a változásnak az ismeretelméleti alapjai leginkább egy médiaelméleti keretben tárgyalhatók. Vesting egyik legizgalmasabb hozzájárulása ezen kulturális és társadalmi változások jogtudományi nézőpontú vizsgálatához, ahogyan a jogtörténet alakulástörténetét a tudásközvetítés médiatörténeti korszakai felől a már idézett négykötetes munkájában újraértelmezte. Annak a korszakváltásnak a tapasztalatát próbálta értelmezni egy államelméleti keretben, amely a nyomtatott könyvek által közvetített tudás világából a számítógépes hálózatok által közvetített tudás világába vezet. Attól, hogy ezt a változást kevésbé lehet olyan dramatikusan ábrázolni, mint a klímaváltozás következményeit, a békés egymás mellett élés intézményes technikáinak megőrzése szempontjából akár még alapvetőbbnek is tűnhet. A normatív tudás közvetítésének technológiai feltételei megváltoztak. Ha fenn akarjuk tartani az alkotmányos állam humanista tradícióját, elkerülhetetlenül reflektálnunk kell ezeknek a technológiai változásoknak a következményeire.

⁵⁰ Uo. 193–195.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bódig Mátyás és Gyórfi Tamás (szerk.): *Államelmélet II. A mérsékelt állam eszméje és elemei*, Miskolc: Bíbor 2002.
- Cs. Kiss Lajos: Elméletalkotási stratégiák az államelméletben, in Szigeti Péter (szerk.): *Államelmélet, politikai filozófia, jogbölcselet. Leviatán különszám*. Győr: Universitas-Győr Kht 2005. 51–84.
- Gajdusчек György: Governance, Policy Networks – Informális politikai szereplők a döntéshozatalban, *Politikatudományi Szemle* 2009/2. 58–90.
- Greenfeld, Liah: *A Short History of Nationalism*, Washington D.C.: Brookings Institutions Press, 2019.
- Halmi Gábor és Tóth Gábor Attila: *Emberi jogok*, Budapest: Osiris 2003.
- Horváth M. Tamás: *Közmenedzsment*, Budapest: Dialóg-Campus 2005
- Horváth M. Tamás és Bartha Ildikó (szerk.): *Közszolgáltatások megszervezése és politikái. Merre tartanak?* Budapest: Dialóg Campus 2016.
- Jenei György: Max Weber bürokráciaelmélete és a neoweberiánus szintézis, *Pro Publico Bono – Magyar Közigazgatás* 2016/3. 42–55.
- Kelsen, Hans: *Der soziologische und juristische Staatsbegriff* (1928), Ahlen 1981.
- Kis János: *Vannak-e emberi jogaink?* Budapest: Stencil Kulturális Alapítvány 2003.
- Kis János: Demokráciából autokráciába. A rendszertipológia és az átmenet dinamikája, *Politikatudományi Szemle* 2019/1. 45–74.
- Krämer, Sybille: *Medium, Bote, Übertragung. Kleine Metaphysik der Medialität*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 2008.
- Ladur, Karl-Heinz: *Das Recht der Netzwerkgesellschaft*, Tübingen: Mohr Siebeck, 2013.
- Ladur, Karl-Heinz: *Postmoderne Rechtstheorie*, Berlin: Duncker und Humblot, 1995.
- Ladur, Karl-Heinz: *Recht – Wissen – Kultur: die fragmentierte Ordnung*, Berlin: Duncker und Humblot, 2016;
- Ladur, Karl-Heinz: *Die Textualität des Rechts: zur poststrukturalistischen Kritik des Rechts*, Weilerswist: Velbrück Wissenschaft 2016.
- Moore, Martin: *Democracy Hacked. Political Turmoil and Information Warfare in the Digital Age*, London: Oneworld 2018.
- Petrétei József: *Az alkotmányos demokrácia alapintézményei*, Pécs: Dialóg-Campus, 2009.
- Rechwitz, Andreas: *Die Gesellschaft der Singularitäten. Zum Strukturwandel der Moderne*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 2017.
- Sajó András: *Az önkorlátozó hatalom*, Budapest: Complex – MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, 1995.
- Sajó András és Uitz Renáta: *A szabadság alkotmánya*, Budapest: HVG-ORAC 2019.
- Szilágyi Péter: Jogbölcselet, in Kollega Tarsoly István (szerk.): *Magyarország a XX. században*. V. kötet, Szekszárd: Babits Kiadó 2000. 47–57.
- Takács Péter: *Nehéz jogi esetek*, Budapest: Napvilág 2000.
- Takács Péter: *Államtan 1. Két fejezet az állam általános elmélete köréből. A modern állam és elmélete*. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem Közigazgatástudományi Kar 2011.
- Takács Péter: *Államtan 2. Négy fejezet az állam általános elmélete köréből. Az állam általános sajátosságai*, Budapest: Corvinus Egyetem 2011.

- Teubner, Gunther és Andreas Fischer-Lescano: *Just-in-time in sozialwissenschaftlicher und juristischer Sicht*, Baden-Baden: Nomos 2004.
- Teubner, Gunther: *Netzwerk als Vertragsverbund: Virtuelle Unternehmen, Franchising, just-in-time in sozialwissenschaftlicher und juristischer Sicht*, Baden-Baden: Nomos 2004.
- Teubner, Gunther: *Regime-Kollisionen: Zur Fragmentierung des globalen Rechts*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 2006.
- Teubner, Gunther: *Verfassungsfragmente*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 2012.
- Vesting, Thomas: *Die Medien des Rechts*, Bd. 1: *Sprache*; Bd. 2: *Schrift*; Bd. 3: *Buchdruck*; Bd. 4: *Computernetzwerke*, Weilerswist: Velbrück Wissenschaft 2011-2015, angol nyelven: *Legal Theory and Media of Law*, Cheltenham: Edward Elgar, 2018.
- Vesting, Thomas: *Staatstheorie*, München: C.H. Beck 2018.